

V současné etapě socialistického rozvoje sovětské společnosti jsou otázky formování hluboce ideové a vysoce mravní osobnosti mimořádně aktuální. Složitost ekonomických a výrobních úkolů, vzrůstající objem společenského bohatství, změna obsahu a podmínek práce, pokračující demokratizace společenských vztahů, procesy migrace, urbanizace a mnoho dalších procesů, celý souhrn základních dynamických změn probíhajících v socialistické společnosti, která vstoupila do období své zralosti, a též zvláštnosti historické etapy, již lidstvo prožívá, kladou nové, vyšší požadavky na morální kvality člověka, na jeho mravní spolehlivost [Materialy 1983]. V marxistické literatuře je dostatečně podrobně analyzována řada zákonitostí a zvláštností rozvinuté socialistické společnosti. Poměrně zevrubně jsou zkoumány i mnohé mravní kvality současné osobnosti. Aktuální a naléhavou potřebou však je zkoumání těchto dvou problémových okruhů v jejich souhrnu, komplexně, jako by byly vzájemně „navrstveny“ na sebe. Vedoucím metodologickým principem je přitom jednota sociologického přístupu, etického přístupu a teorie vědeckého komunismu spjatých s analýzou mravního rozvoje osobnosti v podmínkách zralého socialismu. Takovým způsobem lze podle našeho názoru ve styčných oblastech těchto vědeckých disciplín nejefektivněji odhalit zákonitosti, závislosti, specifiku vazeb mezi sociálně ekonomickým společensko-politickým a duchovním rozvojem socialistické společnosti a procesem formování světonázorových principů a kvalit duchovního světa členů této společnosti. Praxe naléhavě vyžaduje získávat nové poznatky v oblasti morálky zralého socialismu, a to nejen poznatky obecně filozofického rázu, ale též poznatky konkrétněji specializované. Zvláštní význam dnes v této souvislosti získává sociologie morálky.

I.

Termín „sociologie morálky (mravnosti)“ se poprvé, jak je známo, vyskytuje v pracích E. Durkheima a jeho následovníků. E. Durkheim vycházel z předpokladu, že morálku tvoří kolektivní představy, které jsou násilně vnucovány lidskému vědomí společenským prostředím. Proto je podle jeho názoru při studiu vzájemných vazeb v systému „společnost-mravnost“ nutné pojímat mravnost jen jako praxi, jako jakousi „morální komunikaci“. Sociologii morálky ztotožňoval E. Durkheim s tím, co nazýval „fyzikou mravů“, tj. vybízel k tomu, aby se mravnost studovala tímtéž způsobem jako přírodní jevy. Je třeba poznamenat, že E. Durkheim považoval za nutné, aby sociologie morálky zkoumala nejen „pozorované odchylky od sankcionovaných mravních pravidel“, ale též speciální statistické údaje. Podobná analýza podle jeho mínění dovoluje měřit za prvé autoritu, kterou daná pravidla mají, za druhé faktory, které ovlivňují zvýšení nebo pokles této autority. Zavedení momentu měření do morálních jevů přispívá podle Durkheima ke stanovení objektivních kritérií pro hodnocení mravnosti [Leçons 1950 : 5]. Následovník E. Durkheima, L. Lévy-Bruhl napsal, že úkolem vědy o morálce je určení toho, jakým způsobem se komplex mravních představ, povinností a zákazů zformoval v závislosti na ostatních spole-

čenských jevech. Základní metodu takové analýzy představují podle jeho tvrzení srovnávací výzkumy starých a nových morálních systémů. Údaje získané při výzkumech dokumentují měnitelnost morálky a podle Lévy-Bruhlova mínění pomáhají skoncovat s koncepcí „přirozeného“, „naturálního“ původu morálky.

Bez ohledu na jednotlivá důležitá pozorování a postřehy nevymezila Durkheimova škola nějakou zřetelně zformulovanou a systematizovanou problematiku sociologie morálky ani její specifiku jako zvláštní vědecké disciplíny.

Speciální práci věnovanou sociologii morálky vydala polská etička M. Ossowská (*Sociologie morálky. Náčrt problémů*). Zvláštností této práce je, že se v ní v nerozčleněné podobě zkoumají jak otázky, které se podle našeho názoru bezvýhradně vztahují k předmětu „sociologie morálky“, tak problémy, které se k němu vztahují jen velmi podmíněně či vůbec ne a jsou tradičně předmětem studia etiky. V první části knihy M. Ossowské se pojednává o faktorech určujících morálku společenských skupin, mezi něž patří vliv přírodního prostředí, faktory biologické, demografické, politické a sociální. Jsou zde rovněž probírány otázky vlivu morálky na ekonomický život, vztahu světového názoru a morálky aj. Druhá část analyzuje „čistě“ etické otázky: vznik morálních norem a jejich vývoj, typologii morálky atd. Ve třetí části se rovněž zkoumají čistě etické problémy související s různými přístupy k určení podstaty morálky a jejího pojmu [Ossowska 1983]. Celkově zajímavá práce M. Ossowské tak nakonec není zaměřena na vlastní předmět „sociologie morálky“, ale předkládá problémové studie k etickým otázkám, do nichž zahrnuje jednotlivé prvky tohoto předmětu. Proto nenajdeme v knize ani pokus zkoumat samotný pojem „sociologie morálky“; autorka se omezuje na poznámku, že ji považuje „pouze za jednu část teoretických úvah o mravnosti“ [Ossowska 1983 : 10].

Zajímavé pokusy o vymezení předmětu sociologie morálky provádějí bulharští badatelé, zvláště Ž. Ošavkov, který se domnívá, že sociologii etiky lze vydělit jako zvláštní disciplínu v rámci struktury sociologie. Sociologie etiky podle jeho názoru zkoumá základní zákonitosti vzájemných vztahů mezi morálkou na jedné straně a právem, politikou, uměním, náboženstvím a společenským řízením na druhé straně [Ošavkov 1971 : 22]. K. Nešev, jenž se speciálně zabývá některými otázkami vztahujícími se k předmětu a struktuře sociologie morálky, dochází ve statí *Sociologické dimenze morálky* k závěru, že tato věda musí „studovat různé úrovně projevu a fungování morální nutnosti jako odrazu sociální nutnosti“ [Nešev 1978 : 32]. Jedním z úkolů sociologie morálky je podle jeho názoru odhalit složitou sociální podmíněnost chování osobnosti a sociálních skupin. K. Nešev vymezuje sociologii morálky jako specializované vědění o morálních jevech z hlediska jejich podmíněnosti sociální strukturou a sociálními rozpory [Nešev 1978 : 95].

V sovětské vědecké literatuře jsme nenašli žádnou práci věnovanou výhradně sociologii morálky a předmětu jejího zkoumání. Vyskytují se o ní jen ojedinělé zmínky. O. Drobnickij například konstatuje, že se „diskutuje také o otázce vydělení sociologie morálky z etiky jako oblasti, která se zabývá konkrétním studiem procesů formování mravů a morálních představ v různých sférách života a v malých skupinách socialistické společnosti“ [Drobnickij 1977 : 6–7], ale dále se k této otázce nevyjadřuje. Jestliže vyjdeme z logiky, které se při analýze otázek řízení mravních procesů přidružují V. Gašin a J. Sogomonov, vidíme, že sociologie morálky řadí výzkumy zaměřené na poznání faktických stavů mravního vědomí a s ním souvisejících vztahů, na studium reálných tendencí jejich vývoje, na „zvažování“ všech faktorů působících na dané tendence, na pohyb morálního systému celku [Ganžin—Sogomonov 1980 : 11].

Podle nejvýznamnější československé teoretičky v oblasti etiky Jiřiny Popelové je etika věda, jejímž předmětem jsou mravní vztahy jako jedna složka (aspekt, stránka) společenských vztahů, jejich specifická, zákonitost jejich vzniku a vývoje, jejich současný stav a další vývojová tendence. Na základě poznání těchto zákonitostí usiluje etika o plánovitě ovlivňování mravních vztahů vzhledem k cílům socialistické (resp. komunistické) společnosti [Popelová 1962 : 291].

Obsah mravních vztahů vymezuje J. Popelová takto:

„A. Mravní jednání, chování, zvyky jednotlivců nebo kolektivů, dále společenská zařízení, instituce, opatření, v nichž se mravní vztahy společnosti realizují. To je objektivní stránka mravních vztahů.

B. Mravní vědomí, mravní citění, mravní přesvědčení, mravní vztahy, mravní kvality povahové. To je subjektivní, psychická stránka mravních vztahů.

C. Mravní cíle, mravní ideje, kodexy hodnot a norem. To je ideová, teoretická stránka mravních vztahů“ [Popelová 1962 : 291—292].

Jak je vidět i z krátkosti přehledu [dané nedostatkem literatury k této otázce], obsah pojmu „sociologie morálky“ je velmi rozmanitý. Hranice určující základní předmět výzkumu této vědecké disciplíny jsou neurčitě, není stanoveno její místo v obecné struktuře společenských věd. V sovětských sociologických a etických pracích dosud neexistuje tradice používání tohoto termínu. Aniž bychom si činili nárok na plné a definitivní řešení těchto otázek, pokusíme se zformulovat naše představy o podstatě sociologie morálky, o jejím předmětu a specifice.

Sociologie morálky je speciální sociologická disciplína. Jako každá jiná oborová sociologie představuje „hraniční“ vědu na styku konkrétní společenské teorie (v daném případě etiky) a sociologie.

Etika jako filozofická věda analyzuje povahu mravní činnosti, morálních vztahů, morálního vědomí, jejich strukturu, pojmový aparát, zkoumá podstatu morálních hodnot, norem, logiku morálního jazyka atd. (V tomto smyslu vystupuje morální v etice jako určitá „absolutní hodnota“). Sociologie morálky se opírá o dané etické poznání morálního a do centra své pozornosti klade studium souvislosti morálky jak s celkovým systémem společenských vztahů, tak s jeho jednotlivými složkami. V nejužším smyslu je předmětem sociologie morálky souhrn přímých a zpětných souvislostí v systému „společnost-morálka“. V rozvinutější podobě struktura sociologie morálky podle našeho názoru zahrnuje následující části:

1. Studium toho, jak určité konkrétní sociální podmínky ovlivňují: a) „výrobu“ a b) fungování složek určitého morálního systému (právě proto, že v sociologii morálky musí vždy jít o konkrétně historické morální systémy, je možná správnější používat pojmu „sociologie komunistické morálky“).

2. Studium toho, jak určité morální systémy (především v procesu svého vývoje) ovlivňují existující společenské vztahy.

3. Studium sociologických zákonitostí vzájemného působení mezi morálkou a jinými formami sociální regulace chování lidí.

4. Studium (a) mravních aspektů mechanismů a forem socializace člověka (mravní socializace). Studium (b) „konečných“ výsledků takové socializace, tj. určité existující úrovně morálnosti osobnosti.

5. Studium specifiky morálnosti jednotlivých sociálně demografických skupin společnosti (dělníků, mládeže, studentů, inženýrů, žen atd.).

6. Studium specifiky fungování morálky (a) v konkrétních sociálních institucích (rodina, armáda, pracovní kolektiv atd.); (b) u pracujících jednotlivých

profesí (morálka lékaře, pedagoga atd.) a (c) v jednotlivých sférách životní činnosti společnosti (morální aspekty práce, způsobu života aj.).

7. Studium různých druhů morálky podmíněných sociálně skupinovými vztahy k určitým hodnotám a statkům (spotřebitelská morálka, měšťácká morálka, morálka deviantního chování aj.).

Takové chápání předmětu sociologie morálky opět předpokládá řešení řady podstatných metodologických problémů.

Jde především o otázku, jaké složky mravnosti studuje sociologie morálky. Někteří sociologové (M. Lukič, Ž. Ošavkov, M. Jarošínská, částečně E. Durkheim aj.) se domnívají, že předmětem výzkumu této vědy jsou vzájemné závislosti systému „společnost — mravní praxe (chování)“. Z předmětu analýzy sociologie morálky vylučují morální vědomí a vysvětlují to tím, že morální vědomí nelze popsat přesnými metodami, přičemž sociologie morálky je podle jejich mínění ryze empirická vědecká disciplína. Jiní autoři (V. Višněvskij, Ž. Gurvič, C. Kvasov, M. Ossowská, A. Charčev) tvrdí, že sociologie morálky musí zkoumat jak mravní praxi, tak morální vědomí.

S takovým stanoviskem souhlasíme a domníváme se, že v základních částech předmětu sociologie morálky, které jsme uvedli, jsou „skryty“ (zkoumány) všechny složky obecného systému morálky: mravní vztahy, mravní aspekty chování, morální city a morální vědomí.

Jiná zvláštnost sociologie morálky spočívá v tom, že je „styčnou“, „hraniční“ vědou nejen ve vztahu k etice a obecně aplikované sociologii. V důsledku specifiky samotného fenoménu morálky, a především celé všeobecnosti jejích projevů, se sociologie morálky prolíná s řadou speciálních sociologických disciplín: se sociologií práce, rodiny, práva, města atd. Ty aspekty těchto věd, v nichž se odrážejí vztahy mezi lidmi v daných společenských sférách a jevech, tvoří předmět výzkumu sociologie morálky. Jestliže vůbec všechny oborové sociologické teorie jsou vzájemně těsně spjaté, pak pro sociologii morálky získává toto spojení kvalitativně zvláštní význam: sociologie morálky nemůže existovat vně (bez) těchto vědeckých výzkumů. Dialektika zde má takovou podobu, že sociologie morálky se neomezuje na mravní aspekty speciálních sociologických disciplín (ani v jejich souhrnu), ale představuje samostatnou kvalitativně určenou sociologickou vědu, přičemž do sebe současně tyto aspekty pojímá.

Předmět sociologie morálky není dále možné upřesnit bez určení jeho vztahu k otázce teoretické a aplikované stránky etiky.

V. Bakštanovskij správně zdůrazňuje, že pojem „aplikovaná etika“ necharakterizuje jen zvláštní aspekt etické vědy, její praktickou funkci, ale označuje speciálně propracovanou vědeckou disciplínu ve struktuře etické vědy, která tvoří osobitý most od teorie k morální praxi. Relativní samostatnost aplikované etiky spočívá v tom, že transformuje teze a závěry základních etických výzkumů v aplikované (prakticky nové) poznatky, nezbytné (přízpůsobené) pro praxi řízení procesů mravního života (poznatky o mechanismech, principech, prostředcích cílevědomé přeměny reálné morálky a zvyšování efektivnosti mravní výchovy). Místo aplikované etiky v obecném systému etiky (metaetika, normativní etika aj.) je určováno právě stupněm její blízkosti praxi, možností bezprostřední aplikace jejích poznatků v procesu regulace, přeměny mravního vědomí a chování lidí, mravních vztahů. Tato imanentní vlastnost odlišuje aplikovanou etiku nejen od jiných oblastí etického vědění, ale i od sociologie morálky.

Jinými slovy, rozdíl mezi sociologií morálky a aplikovanou etikou je velmi relativní. Jejich jednotu je podmíněna především principiální jednotou předmětu jejich analýzy. V obojím případě je středem pozornosti reálné fungování mo-

rálky ve společnosti. Blízkost sociologie morálky a aplikované etiky je dána i tím, že obě přetvářejí, přizpůsobují základní poznatky potřebám „technologické“ analýzy morální praxe a morálního vědomí, vypracovávají teoretická zdůvodnění nutného a možného praktického působení na reálnou morálku. Z tohoto hlediska představují obě tyto vědecké disciplíny teorie střední úrovně.

Přes svou blízkost však podle našeho názoru nejsou sociologie morálky a aplikovaná etika vzájemně totožné. Můžeme je rozlišit podle zvláštností jejich zaměření při analýze předmětu, který je jim společný. Pro sociologii morálky jako sociologickou vědu je hlavní zkoumání systému sociálních souvislostí a závislostí morálky, její studium jako části celku. Jestliže přitom etika vystupuje ve vztahu k sociologii morálky jako její metateorie, pak sociologie morálky je bezprostředním empirickým základem etiky. Při analýze předmětu sociologie morálky se projevují její aplikované funkce, schopnost spojovat etické poznatky s procesem zdokonalování morální praxe a zvyšování účinnosti mravní výchovy.

U aplikované etiky tvoří tyto procesy vlastní hodnotu jejího výzkumu, její hlavní cíl. Aplikovaná etika je etická věda, jejímž základním úkolem je zdůvodnění a rozpracování (teoretické i praktické) metod přeměny, zdokonalování existující morálky. Znovu opakujeme, že tyto dva přístupy k analýze morálního faktoru jsou nakonec vzájemně těsně spjaty: abychom mohli efektivně působit na morální praxi a morální vědomí, je nutné znát jejich sociální podmíněnost, determinanty, jejich faktický stav, vývojové tendence atd. — vše to, co mohou poskytnout výzkumy v oblasti sociologie morálky.

II.

Nejdůležitější otázkou konkrétního sociálního výzkumu morálních jevů je stanovení objektu daného výzkumu. I když se této otázky dotýká jen velmi malý počet prací, zformovala se v nich již různá hlediska.

G. Kvasov se domnívá, že sociologická věda je s to efektivně zkoumat morální hodnoty jako prvek společenského vědomí i jako životně důležitý faktor individuálního a skupinového chování (hodnotové orientace subjektu sociálních akcí, úloha těchto orientací v jeho životní činnosti atd.). Kromě toho je podle jeho názoru úkolem konkrétní sociologie studovat různé stránky morálního života společnosti, mravní vztahy ve společnosti, sociálně psychologický mechanismus fungování morálního vědomí [Kvasov 1972 : 102].

Podle názoru V. Kobljakova může sociologie svými metodami zachytit proces a úroveň toho, jak si osobnost osvojuje sociální funkce, práva a povinnosti vyplývající ze společenských vztahů. Může též studovat stav sociální zabezpečení morálních hodnot a morálních požadavků kladených na osobnost a popisovat sociální formy jejího chování. Před „jejím pohledem však zůstanou skryty motivy a vnitřní stav osobnosti“ [Kobljakov : 63—64]. A poněvadž podstata mravní socializace spočívá právě v přeměně společenských morálních požadavků a hodnot v osobnostní přesvědčení, hodnoty a motivy, jimiž se člověk řídí ve svém chování, není sociologie metodami empirické analýzy schopna zkoumat nejpodstatnější momenty morálnosti osobnosti. Adekvátního chápání procesu mravního rozvoje osobnosti je podle mínění V. Kobljakova schopna pouze etika.

Již jsme napsali, že O. Drobnickij považoval za možné zkoumat v rámci sociologie morálky konkrétní proces formování mravů a morálních představ v jednotlivých sférách života a v malých skupinách společnosti. Popíral však, že by sociologie mohla poznávat mravní aspekty chování lidí, jejich hodnotové orientace a vůbec většinu ve vlastním smyslu morálních jevů. „Okolnosti“ —

napsal Drobnickij — „spojené se zvláštnostmi morálních jevů vylučují možnost empirické definice [prostřednictvím uvedení a výčtu faktů]“ [Drobnickij 1974 : 232]. Takovou okolností je podle O. Drobnického především to, že u morálky nenacházíme formy její „samostatné“, zvláštní existence. „Morální jev jako takový je jen stránkou, aspektem složitě a mnohostranně skutečnosti, zvláštní rovinou každého empiricky nerozčleněného faktu [Drobnickij 1974 : 377]. Etika, jak se domnívá O. Drobnickij, není schopna verifikovat své hodnotové koncepty empiricky, jelikož nejde o operacionální pojmy. Proto také nemůže být předmětem konkrétního sociologického výzkumu. „Určení mravnosti (v jakýchkoli situacích — pozn. V. S.) předpokládá dost vysoký stupeň abstrakce, *teoretického* postižení těch fenoménů, s nimiž se setkáváme „v životě““ [Drobnickij 1974 : 232]. Proto je k němu možné přistoupit jen v teoretické rovině. Jelikož „nesamostatnost“ morálky, ryze subjektivní forma její existence a její neinstitutcionálnost jsou základní překážkou empirické analýzy, musíme se u této otázky zastavit.

Není pochyby, že pro morálku jsou příznačné zvláštní, jen jí vlastní obtíže, znesnadňující empirický výzkum. Považujeme-li ji za oblast společenského vědomí, jsou možnosti její empirické analýzy zvlášť problematické. Jiné sféry vědomí se projevují a odrážejí v konkrétní předmětné činnosti. Politická ideologie se odráží v činnosti politických stran, v politických manifestech a dokumentech. Právní vědomí se odráží v zákonodárných aktech a ve speciálních institucích. Umění se odráží v umělecké činnosti, věda ve vědecké atd. Při analýze takové činnosti, konkrétních dokumentů, aktů, uměleckých děl atd. můžeme do určitého stupně *bezprostředně* pozorovat a dokumentárně studovat zaměření, obsah odpovídajících sfér vědomí různých skupin lidí. U morálky to není možné. Podle našeho názoru neexistuje speciální „čistě morální“ činnost. Existuje pouze mravní stránka, aspekt či rovina politické, vědecké či pracovní činnosti, vojenského hrdinství či vztahu k přírodě, výchovy dětí či trávení volného času... Což však z toho, že morálka není oddělena od jiných sfér vědomí a od konkrétnosti činnosti, že ji nemůžeme *bezprostředně* pozorovat v „čisté podobě“, jinými slovy z toho, že není smyslově postižitelná, vyplývá závěr, že není možná její empirická analýza?

„Bylo někdy možno si pomyslit, že filozofie upře inteligibilním podstatám pravdivost proto, že postrádají prostorovou a časovou látku smyslovosti?“ ptal se Hegel. V. I. Lenin při objasňování této rétorické otázky ve *Filozofických sešitech* poznamenává, že jevy vyjadřované kategoriemi, které „postrádají... látku smyslovosti“, mohou být pravdivější a poznatelnější než konkrétně pozorované jevy [Lenin 1960 : 174].

Samo zařazení jevu do sféry subjektivního nemůže bránit jeho empirické analýze, tím spíše, že mnoho morálních jevů vůbec vystupuje v osobitě specifické formě objektivního.

Víme, že společenská morálka je ve vztahu k individuální mravnosti nadsubjektivním jevem, protože vystupuje vůči individuu v podobě objektivních společenských požadavků, hodnot, orientačních systémů a vzorů chování. V tomto smyslu lze například mluvit o objektivním charakteru mravní atmosféry či veřejného mínění ve sféře morálky jako o velmi důležitých formách projevu žádoucí morálky. Tyto projevy jsou již dostatečně dlouho a úspěšně zachycovány různými empirickými výzkumy. Patří mezi ně obsahová analýza prostředků masových komunikací; studium dopisů pracujících státním, hospodářským organizacím, novinám, televizi, rozhlasu, reprezentativní ankety (především mezi členy pracovních kolektivů); analýza materiálů z diskusí, konferencí na etická témata. Takové empirické výzkumy zachycují relativně stálé, masové, vzhledem k individuu objektivní formy a stránky žádoucí morálky.

Díky tomu vzniká možnost do určitého stupně řídit proces utváření a orientace mravního ovzduší, veřejného mínění — těchto vnějších regulátorů chování lidí.

Je třeba rovněž poznamenat, že „nemateriálnost“ morálky, její neinstitutcionální charakter nelze chápat jako její absolutní vlastnost, a tím méně z toho (jak činí někteří etikové) vyvozovat její podstatu. „Historicky, v závislosti na různých společenských podmínkách, požadavky morálky někdy byly, někdy nebyly podporovány působením sociálních institucí. A morálka vůbec nepřestala být morálkou v důsledku toho, že byla přímo udržována silou institucionálních sankcí“ [Titarenko 1974:10—11]. Hranice mezi oběma způsoby regulace (institutcionálním a neinstitutcionálním) jsou velmi pohyblivé a leckdy splývají. Řada vztahů socialistického soužití, dříve regulovaných psanými zákony a instrukcemi, začíná postupně podléhat morální regulaci. Na druhé straně se objevují nové, velmi osobité formy institucionalizace morálky. Soudružské, společenské soudy, společenské výbory, kodexy cti, schvalované na schůzích, aj. — to vše nejsou formální instituce. Mají jakoby poloinstitutcionální charakter, a co je nejdůležitější, mezi jejich funkce patří možnost předkládat formální požadavky, používat sankcí ve vztahu k morálním faktům a jevům. Je pochopitelné, že podobné formy regulace ve sféře morálky je možné poměrně snadno empiricky analyzovat.

Jiným důvodem, jež uvádějí někteří etikové popírající možnost empirické analýzy morálky, je neoddělitelnost morálky od ostatních stránek, forem vědomí a sociální praxe. Tato neoddělitelnost části od ostatních částí a od celku ovšem neznamena, že daná část nemůže být zkoumána jako relativně samostatný fenomén. „Není sporu o tom“ — píše A. Uledov — „že morální vztahy pronikají všemi sférami společenského života, že vznikají všude, kde se stýkají lidé. Proč jim upírat samostatnost...?) Přísně vzato nepředstavuje ani jeden druh nadstavbových vztahů „oddělenou oblast v životě lidí“. Za oddělené „oblasti“ lze považovat jen různé druhy činnosti lidí, které se vtělují do rozmanitých vztahů a jsou jimi doprovázeny. Proto morální vztahy, spojené s chováním lidí, nejsou v tomto smyslu méně samostatné než ostatní nadstavbové vztahy“ [Uledov 1969:81]. Stejně tak je vzhledem ke společenskému bytí a mravní praxi relativně samostatné i morální vědomí, a proto může rovněž být samostatným objektem výzkumu. Tento závěr je správný z hlediska obecně metodologického přístupu. Jde-li o možnost empirické analýzy mravní praxe a morálního vědomí, je nutné uvažovat na úrovni jednoty metodologických a metodických základů sociologického výzkumu.

Je nutné zdůraznit, že pod metodu nelze zahrnovat jen „operacionální, technologickou“ stránku analýzy objektu. Konceptuálním základem metody jsou určité teoretické poznatky, které nejen vystupují jako základní metodologická zdůvodnění dané metody, ale osobitým způsobem se v ní transformují. Sama metoda může zase klást určité hranice, reálné hranice empirické „aplikaci“ teoretických poznatků v praxi. Jak se domnívá G. Andrejevová, bez výzkumu teoretických základů metody není možná ani skutečně hluboká metodologická analýza sociálního objektu, neboť „ať se filozofická problematika metody jakkoli pečlivě obchází, všude vystupuje na povrch“ [Andrejeva 1974:125]. Metodologie a metoda představuje takovou logickou celistvost, která může pouze v jednotě svých složek odpovědět na otázku, v jaké míře poznáváme určitý objekt.

Na základě těchto obecných tezí můžeme proto konstatovat, že specifika morálky, určující zvláštnosti jejího empirického výzkumu, není fatální překážkou pro samotnou možnost takové analýzy. Prakticky se složky všech systémů mravnosti mohou stát objekty empirického sociologického studia. Důležité

je mít přitom vždy přesně na zřeteli, co se konkrétně daným výzkumem prokazuje či analyzuje a jakou metodou je taková analýza možná.

Podívejme se nyní podrobněji na to, co může být konkrétním předmětem takového výzkumu.

Již jsme napsali, že jako objekt empirického výzkumu může vystupovat žádoucí společenská morálka, především ve svých hlavních formách, jimiž jsou mravní atmosféra a veřejné mínění ve sféře morálky. Za základní metody takové analýzy jsou považovány: obsahová analýza prostředků masové komunikace, studium dokumentů (dopisů, kodexů, atd.); analýza materiálů specificky institucionálních forem morálky (především z hlediska jejich požadavků na mravní chování lidí) — diskusí, konferencí atd.

Velmi blízko k takové analýze má i výzkum *existující společenské morálky*. Ve vlastním smyslu slova výzkum žádoucí a existující morálky představuje různé stránky jednoho výzkumného procesu. Společenské požadavky, vyjadřované například prostředky masové komunikace, zaměření na práce různých institucí atd., se obracejí právě k existující morálce a jako cíl vytyčují její zdokonalování, rozvíjení; jsou od ní tedy neoddelitelné jak ve svém cílovém fungování, tak při empirické analýze. Ještě zřetelněji se existující morálka projevuje v dopisech lidí zasílaných státním a společenským organizacím, v mravní atmosféře, ve veřejném mínění. Důležitým materiálem pro empirickou analýzu existující společenské morálky jsou statistické údaje odrážející jak pozitivní, tak negativní projevy morálnosti v činech, v jednání. V důsledku celé řady objektivních a subjektivních příčin je pozitivní statistika takových činů a jednání velmi omezená. Jen nepřímou si můžeme udělat představu (jde o *kvantitativní empirický materiál*) o projevech pozitivního zaměření existující morálky podle údajů o dobrovolnících, kteří odjeli v rámci komsomolských brigád na údernické stavby, o práci studentských stavbařských oddílů, o množství lidí, kteří vykonali nějaký vlastenecký hrdinský čin mravní povahy atd. V základě se o pozitivních stránkách existující morálky dovídáme prostřednictvím zobecnění analýzy zaměření a intenzity praktického jednání lidí ve všech sférách jejich životní činnosti. Statistika negativních morálních jevů nám poskytuje přímý kvantitativní materiál pro empirický výzkum záporných stránek existující morálky. Máme na mysli statistiku údajů o množství absentérů, zmetkařů, osob procházejících záchytnými stanicemi, středisky různých druhů sociální péče, ale i existenci spekulantů atd. Je třeba poznamenat, že tyto údaje analyzují spíše právníci než etikové. Ti je využívají hlavně jako příklady či ilustrace, zřídka kdy je však používají jako ústřední předmět své analýzy.

Objektem empirické sociologické analýzy mohou být i *mravní vztahy* jako složka systému odrážejícího jinou rovinu morálky. Zastavíme se u některých zvláštností výzkumu mravnosti právě v této rovině.

Nejpodstatnějším specifickým rysem morálky je její univerzální charakter. Každá sféra lidské činnosti klade na osobnost své specifické požadavky. Morální principy, odrážející podstatu konkrétně historických společenských vztahů, se současně uplatňují v pracovním procesu, v politice i ve vědě, ve vztazích mezi národy i ve vztazích mezi lidmi. Právě proto všechny ostatní společenské vztahy obsahují i mravní stránku. Jakmile se začne hovořit o představách, normách, citech, odrážejících vzájemné lidské vztahy v kterékoli oblasti životní činnosti, dostáváme se do sféry morálky. Proto jsou zákonité sociologické výzkumy takových problémů, jako věda a morálka, politika a morálka, morálka a umění atd., a rovněž výzkumy speciálnějších otázek: mravních aspektů práce, vzdělání, urbanizace, volného času aj. Současně bude správné, aby ve sféře společenských vztahů byly analyzovány další problémy

ve vlastním smyslu slova mravní. Jaké jsou to problémy a proč je třeba je analyzovat?

Morálka, jak jsme již řekli, obsahuje řadu momentů, které platí pro jakékoli vztahy mezi lidmi. V duchovním světě osobnosti se odrážejí především v hlavních mravních kategoriích: spravedlnost a nespravedlnost, dobro a zlo, kolektivismus a individualismus, egoismus a altruismus a řada dalších. Základní obsah těchto mravních představ, které si lidé vytvořili, určuje charakter jejich chování v nejrůznějších situacích: v jejich vzájemných vztazích v práci, v rodině, ve volném čase atd. Z toho vyplývá, že sociologická analýza formování a fungování základních mravních kategorií a norem může prakticky vycházet ze všech vztahů člověka ve společnosti. Totéž platí o mravních hodnotách, které určují zaměření individua v systému společenských vztahů. Tím je dána možnost (a důležitost) sociologické analýzy hlavních mravních kategorií a hodnot, jimiž se řídí různé sociální skupiny lidí v různých sférách životní činnosti, jako podstatného momentu, „substrátu“ mravních vztahů.

Určujeme-li objekt empirického sociologického výzkumu, je tedy třeba přesně stanovit: 1. jaké kategorie, normy a hodnoty morálky se konkrétně stávají předmětem analýzy jako „substrát“ těchto vztahů; 2. jaké konkrétní oblasti životní činnosti lidí zkoumáme. Kromě toho je důležité upřesnit i úroveň, na níž mravní vztahy fungují.

V marxistické etické literatuře se obvykle vydělují tři takové úrovně: společenská, kolektivní a osobnostní. Pro potřeby empirické analýzy je podle našeho názoru toto dělení třeba poněkud upřesnit. Především je možné zvlášť vyčlenit (a zkoumat) úroveň fungování mravních vztahů ve společenských třídách a skupinách. Kromě toho mohou být předmětem konkrétního sociologického výzkumu i zvláštnosti mravních vztahů jednotlivých sociálně demografických a profesionálních skupin lidí: mládeže, žen, inženýrů atd. Zvláštní pozornost pak zasluhuje výzkum, který se nezaměřuje pouze na různé úrovně fungování morálky v jejich, abychom tak řekli, oddělenosti, ale na studium vztahu a souvislosti mravnosti charakterizující obecné (společnost vcelku), zvláštní (sociální skupina, kolektiv) a jedinečné (osobnost).

Jakékoli roviny morálky vystupující jako objekty sociologického výzkumu, ať již jde o existující či žádoucí morálku, o mravní vztahy ve všech jejich projevech a na všech úrovních aj., vždy směřují k osobnosti. Je to přirozené, neboť ve všech projevech morálky bez výjimky existuje subjektivní stránka, vše morální „prochází“ vědomím osobnosti. Mravnost na úrovni osobnosti zároveň tvoří nejen neoddělitelnou součást výzkumu jakékoli složky nebo roviny morálky, ale též samostatný předmět sociologické analýzy.

Samostatnost osobnostní morálky (či mravnosti osobnosti) jako předmětu sociologického výzkumu není určována jen její relativní nezávislostí na společenském bytí obecně a na mravní praxi zvláště, ale též její odlišností od společenské morálky.

Je známo, že mravnost osobnosti je individuální formou společenské mravnosti, která se však nepromítá ve vědomí osobnosti jako mechanická kopie, není pouhou redukcí jednoho společenského obsahu na rozměr jednoho individua. V souvislosti s tím nelze souhlasit s tvrzením, podle něhož můžeme v individuálním morálním vědomí rozlišovat za prvé souhrn mravních citů, poznatků a přesvědčení, v nichž je obsažena část společenského vědomí, a za druhé určitý vztah člověka ke světu, ke společnosti, k podmínkám svého reálného bytí [Ličnost: 39]. Osobnostní mravnost je celistvý (a relativně samostatný) útvar, v němž se slučují vjedno jak společenské požadavky, tak osobní zájmy i vztah člověka ke světu. Společenská mravnost se přitom velmi výrazně přetváří a transformuje.

Individuální a společenská morálka se vzájemně liší jak svými nositeli (v prvním případě je nositelem jedinec, zatímco ve druhém společnost vcelku nebo její část), tak svým rozměrem. Společenská morálka je na jedné straně širší a plnější než morální vědomí jedince, který si nikdy nemůže úplně osvojit, „vstřebat“ třídní morálku. Na druhé straně je společenská morálka v něčem chudší než osobnostní morálka, která v sobě zahrnuje jak neopakovatelnou životní zkušenost, tak individuálnost duchovního světa, citů člověka. Maďarský sociolog E. Farkas vymezil i další rozdíly mezi společenskou a osobní morálkou takto. Za prvé, kvalita a kvantita morálních vlastností mnohem více vypovídá o hodnotě a specifice osobnosti než společnosti. Na úrovni společnosti hraje morálka — ve srovnání s ekonomickými a politickými vztahy — skutečně velmi skromnou úlohu. Současně však pro osobnost plní jednak funkci prostředků, způsobů regulace chování, často nezávislých na ekonomickém postavení, jednak představuje relativní samoučel, hodnotu jako takovou. Za druhé, individuální morální vědomí se dělí na dvě úrovně: úroveň znalosti morálně hodnotových norem a úroveň sebezotožnění s nimi. Společenská morálka takovou gradaci postrádá. Za třetí, odlišnost individuální a společenské mravnosti spočívá v tom, že fungování individuální mravnosti je nejtěsněji spojeno s psychikou [Farkas : 11—22].

Při studiu *procesu* mravního rozvoje osobnosti mohou být nejspolehlivější a nejdůležitější údaje získány zkoumáním souvislostí a vztahů mezi mravními požadavky společnosti a osobnosti, zkoumáním toho, jak si osobnost tyto požadavky osvojuje vůbec i ve svém reálném chování v odpovídajících situacích.

Sociologické výzkumy osobnostní morálky tak musí v nejobecnější podobě zkoumat tyto základní otázky:

- stupeň korespondence (souladu či nesouladu) mezi mravními normami, zásadami člověka a určitými normami a zásadami morálky socialistické společnosti v dané etapě jejího vývoje;

- stupeň korespondence mezi reálným chováním osobnosti a morálními normami a principy společnosti;

- stupeň korespondence mezi osvojením morálních norem osobností a jejím reálným chováním.

Dotkli jsme se pouze nejobecnějších otázek sociologie morálky. Celá řada dalších závažných otázek v této oblasti čeká na svou analýzu. Patří mezi ně stanovení konkrétních předmětů sociologického výzkumu ve sféře morálky, metodika studia jednotlivých mravních fenoménů atd. Vidíme, jak důležité a aktuální je, aby odborníci věnovali těmto otázkám pozornost.

Ve světle požadavků strany kladených na společenské vědy, mezi něž patří hlubší chápání nových společenských jevů a rozhodný obrat ke konkrétním praktickým úkolům, je velmi významné zkoumat osobnost v kontextu nepřetržitých změn probíhajících v rozvíjející se společnosti, odkrývat sociální mechanismus formování mravního profilu lidí, zvyšovat účinnost tohoto procesu. Určitou úlohu při efektivním řešení úkolů stanovených stranou může sehrát i sociologie morálky.

Literatura

Andrejeva, G. M.: *Metodologičeskie problemy sovremennogo razvitiya amerikanskoj social'noj psichologii*. Voprosy psichologii 1974, č. 2.

Bakštanovskij, B. I.: *Etiko-prikladnoje znanije: issledovanie, razrabotki i vnedrenije*. In: *Naučnoje upravlenie npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*.

Drobnickij, O. G.: *Problemy npravstvennosti*. Moskva 1977.

Drobnickij, O. G.: *Ponjatije morali*. Moskva 1974.

- Farkas, E.: *Moral': individual'naja i obščestvennaja*. In: *Nravstvennyje problemy razvitiya ličnosti*.
- Ganžin, V. T. - Sogomonov, J. V.: *Etika i upravljenje npravstvennymi processami*. In: *Naučnoje upravljenje npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*. Novosibirsk 1980.
- Gorškov, M. K.: *Partijnyje organizacii i obščestvennoje mnenije*. Moskva 1981.
- Kobljakov, V. P.: *Moral'naja teōrija v sisteme sredstv social'nogo upravljenja formirovanijem ličnosti*. In: *Naučnoje upravljenje npravstvennymi processami i etiko-prikladnyje issledovanija*.
- Kvasov, G. G.: *Metodologičeskie problemy sociologičeskogo issledovanija npravstvennyh processov*. Sociologičeskie issledovanija 1972.
- Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 38. Praha 1960.
- Ličnost: etičeskie problemy*.
- Leçons sociologiques. Physique des mœurs et du droit*. Paris, Presses Univ. 1950.
- Viz De la division du travail social* (předmluva ke II. vyd., XLII).
- Materialy Plenuma Central'nogo Komiteta KPSS*. 14—15 ijunja 1983 g. Moskva. Politizdat 1983.
- Nešev, K.: *Sociologičeskie izmerenije morali*. In: *Etika, social'noje poznanije, npravstvennoje povedenije*. Sofia 1978.
- Nravstvennoje vospitanije v trudovom kollektive*. Moskva 1981.
- Ossowska, M.: *Socjologia moralności*. Zarys zagadnień. Varšava 1983.
- Ošavkov, Ž.: *Sociologijata kao nauka*. Sofia 1971.
- Popelová, J.: *Etika*. Nakladatelství Československé akademie věd. Praha 1962.
- Titarenko, A. I.: *Specifika i struktura morali*. In: *Moral'i etičeskaja tearija*. Moskva 1974.
- Uledov, A. K.: *Struktura obščestvennogo soznaniya*. Moskva 1969.
- Voprosy partijnogo rukovodstva npravstvennym vospitanijem*. Moskva 1979.

Резюме

В. М. Соколов — М. Гардтова: Социология морали: сущность, структура, предмет исследования

Авторы рассматривают особенности изучения морали социологическими методами. Подытоживают взгляды (мнения) марксистских авторов по данной теме и сравнивают их со взглядами (мнениями) основоположников буржуазной социологии. Далее они анализируют отношение социологии морали и этики как теории морали. Они предлагают одну из возможных структур социологии морали.

Важность и обоснованность социологического исследования морали видят в самой существенной специфической черте морали, в ее универсальном характере. Основное содержание моральных понятий и мнений определяет характер поведения в самых различных положениях. Из этого вытекает, что социологический анализ формирования и действующая основных нравственных категорий и норм может практически исходить из всех отношений человека к обществу. Это самое относится к нравственным ценностям, определяющим исправление индивидуума в системе общественных отношений.

Summary

V. M. Sokolov — M. Hardtová: The Sociology of Morale: Substance, Structure, Subject of Research

The authors deal with the specifics of sociological research of morale. They present a review of the opinions of Marxist authors on this subject and confront them with the views of the founders of bourgeois sociology. They analyze further the relation between the sociology of morale and the ethics in its quality of the theory of morale and suggest one of the conceivable structures of the sociology of morale.

The importance and justification of the sociological research of morale is given by its essential specific feature, i. e. its universal character. The fundamental content of moral conceptions and views determines the character of behaviour in various situations. It follows from this that a sociological analysis of the shaping and functioning of fundamental moral categories and standards may concern practically all relations of Man to Society. The same concerns the moral values determining the position of the individual in the system of social relations.